

Presten som kunne mer enn

av Geir Thomas Risåsen

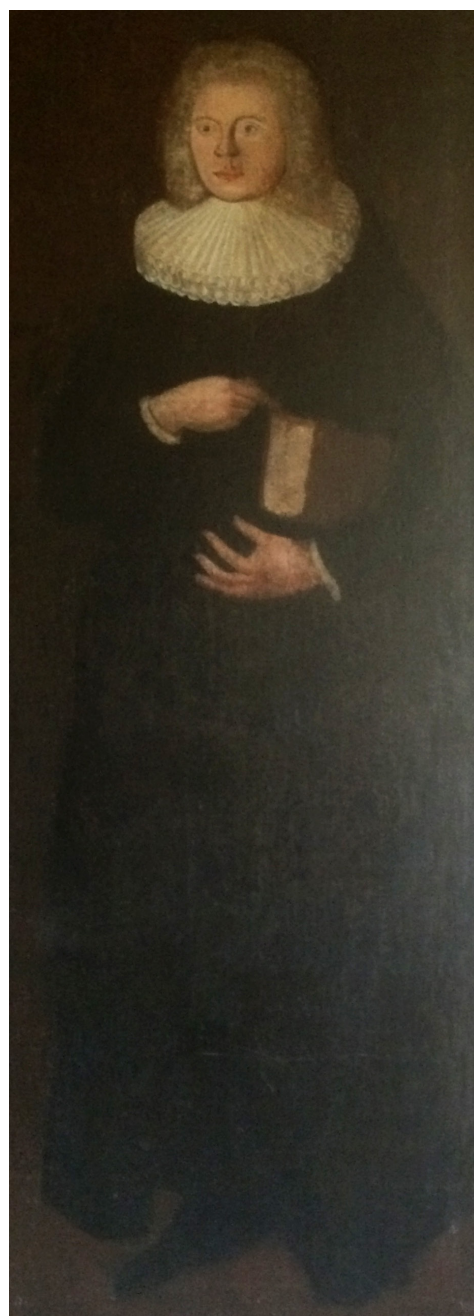
I 2019 åpner Norsk Folkemuseets sin nye utstilling om by- og embetskultur. Her inngår et interiør fra gården Nedre Lie i Efteløt i Sandsvær. Huset interiøret stammer fra er for lengst revet. Mannen som bygde det og som lot rommet innrede, levde imidlertid videre i folks minne lenge etter sin død. Han het Peter Heinrich Wolff (1700–1770) og var sogneprest i Sandsvær. I denne artikkelen skal vi bli nærmere kjent med presten og hans rikt dekorerte innredning.

PETER HEINRICH WOLFF

Han må ha vært en ruvende personlighet, og en mann med stor kapasitet. Etter hans død i 1770 kunne folk fortelle at Wolff hadde hatt overnaturlige evner og at han nok hadde vært eier av svarteboka.¹ Det ble sagt at han hadde gått «Den Wittenbergske skolen» og lært svartekunst der. Ettersom ingen elev kunne forlate skolen uten å skaffe seg en etterfølger skulle eleven Wolff ha lurt den svaksynte Gamle-Erik etter uteksamineringen. På spørsmålet om etterfølger pekte Wolff på skyggen sin og sa: «Han står her!». Dermed var Wolff fri. Men etter den dagen hadde han ingen skygge, ettersom den pent måtte bli igjen i Wittenberg. Slike og lignende historier om hvordan presten hadde lurt Fanden skulle leve videre på folkemunne lenge etter Wolffs død.

Men hvem var denne presten, som fikk tilnærmet evig liv i folkefantasien? Peter Heinrich Wolff ble født i Hamburg 20. mai 1700.² Foreldrene var kjøpmann Jørgen Wolff og Katarina Elisabet Mormann, som tilhørte Hamburgs borgerskap. Peter Heinrich ble båret til dåpen av byens borgermester Peter Lütken, som gutten ble oppkalt etter. Etter noen år med privatundervisning ble den unge Wolff tatt opp som elev ved Hamburgs gymnas, hvor han gikk ut 17 år gammel. Herfra reiste han først til universitetet i Leipzig og derfra til universitetet i Kiel. Så fikk han etter eget utsagn «lyst til at sætte sig til de berømmelige mænds føtter som fandtes ved det Kjøbenhavnske akademi». Wolff ble innskrevet ved Københavns universitet 2. oktober 1720, og 30. august 1723 gikk han ut med teologisk embetseksamen. Han fikk karakteren *haud illaudabilis* for sitt studie av «de hellige og gudommelige ting; han anses derfor værdig til at præke offentlig», for å sitere sensorene.

Av ukjente årsaker måtte han i april 1725 ta hele embetseksamenen på nytt. Samtidig holdt han preken for kong Frederik 4. og kronprins Christian på sitt tyske morsmål. Wolff skrev senere at «denne allernaadigste konge hadde erfart at jeg hadde saa meget profitert i det danske sprog, at jeg etter hans allernaadigste befaling endog avla for ham en dansk præken, blev saa uformentlig som allernaadigst beskikket at være sogneprest i Sandsvær prestegjeld».

Presten Peter Heinrich Wolff (1700–1770). Samtidig maleri i Efteløt kirke i Sandsvær. Foto: Erika Ravne Scott/Norsk Folkemuseum.

sitt fadervor

SOGNEPREST I SANDSVÆR

I København var han blitt kjent med tidligere slottsprest og hoffpredikant Marcus Müller, som i 1724 ble utnevnt til biskop i Bergen. Wolff ble trolovet med Müllers stedatter Dorothea Silchensted (1703-1757). De giftet seg i 1725 samme år som de flyttet til Norge. Her ble Wolff ordinert til prest i Oslo Hospitalskirke.

Sandsvær i Buskerud var et stort prestegjeld med fire kirkesogn. Bygningene som møtte de nygifte på prestegården var «meget slette» skriver Wolff i kallsboken. Tilstanden var så elendig «saa at jeg, saa længe naadensaaret varte, ikke kunde indlogeres bedre end at jeg med min hustru maatte ha tilhold i en stue straks ved drengestuen». Saken var at Thurmann – gamlepresten i Sandsvær – og hans 23 år yngre og gjerrige hustru ikke hadde vedlikeholdt husene på mange år. Hans etterfølger Baltzar Broch var nedsyltet i gjeld og sto uten økonomisk mulighet til å ta tak i etterslepet. Men den unge Wolff tok tak. Han gikk straks i gang med å oppføre nye bygninger. Selve tunet flyttet han. Han lot oppføre en ny toetasjes hovedbygning, med 12 værelser i hver etasje. Bygningen var panelt og malt utvendig, tekt med teglstein og forsynt med «store engelske vinduer i blyindfatning». Mens hovedbygningen ble betalt av sognet oppførte han til gjengjeld de øvrige bygningene på prestegården for egen regning. Den nybygde prestegården sto ferdig i 1732 og må ifølge boken Sandsværs Saga fra 1913 ha vært det mest imponerende bygningskompleks i Ytre Sandsvær. Allerede i 1734 tok han fatt på et nytt byggeprosjekt på gården Nedre Lie i Efteløt, som ble Wolffs egentlige hjem.

Peter Heinrich Wolff og hans hustru Dorothea fikk syv barn. Eldste sønnen Jørgen døde ett år gammel i 1727. Anna Dorothea ble født i 1728 og gift 1755 med Wolffs senere etterfølger, men

døde selv samme år som moren. Catharina Elisabeth født 1729 giftet seg 1756 med Simon Bendeke, sogneprest på Modum. Antonette ble født 1730 og Marie Elisabeth ble født 1732. De to yngste guttene døde som nyfødte, henholdsvis i 1736 og 1742. Etter hustruens død i 1757 giftet Wolff seg for annen gang med kjøpmannsenken Else Katharine Andersdatter Lorentzen (1723-1769) født Styhr, fra Holmestrand. Enkefru Lorentzen hadde med seg datteren Maren Cathrine Jørgensdatter Lorentzen (1751-1830) fra første ekteskap. Hun ble konfirmert av sin stefar i 1766 og senere gift med Marcus Bøckman fra Larvik.

EN OMFATTENDE PRESTEGJERNING

Embetstiden i Sandsvær kom til å vare i nærmere 40 år. I løpet av disse årene satte han dype spor etter seg både som prest og privatmann. T. O. Gran, forfatter av Sandsvær Saga karakteriserer Wolff som «en lærd og klok mand, en from og nidkjær prest som holdt en streng justis blant sine sognebarn, hvis religiøse og moralske bevissthet han saaledes utdypet og grundfæstet at eftervirkningerne derav kan spores gjennom flere slektsled.»³

Men Wolff reiste dessuten en rekke søksmål og førte prosesser hvor han håndhevet prestekallets økonomiske rettigheter og markerte sin geistlige autoritet. Dette fikk ham i manges øyne til å fremstå som en trettekjær og vilkårlig person. Hans prestegjerning falt sammen med innføring av konfirmasjonstvang og opprettelsen av allmueskoler på landsbygda. I 1736 ble det påbudt ved lov at alle i Danmark og Norge skulle konfirmeres i løpet av ungdomstiden. Konfirmasjonen skulle ha form av offentlig eksamen – selve overhøringen – og være en kirkelig innvielse med håndspåleggelse og forbønn. De som ikke var konfirmert innen fylte 19 år kunne straffes med tukthus eller

TIDSRUM - BORGERSKAP OG EMBETSSTAND 1600 - 1914

Norsk Folkemuseum arbeider med den store kulturhistoriske utstillingen om borgerskap og embetsstand 1600-1914 med arbeidstittel Tidsrom og planlagt åpning i 2019. Den skal erstatte tidligere utstillinger i bygget som fra 1914 har vært kjent som *Bysamlingen*. Dette bygget er nå under rehabilitering.

Utstillingens overordnede mål er å vise borgerskapets og embetsstandens betydning for framveksten av det moderne Norge. Den dekker et tidsrom med store endringer både for enkeltmennesker og samfunn. Disse endringene speiler seg i Folkemuseets brede og unike samling av gjenstander fra borgerskaps- og embetsstandsmiljø i Norge. Samlingen forteller om kultur- og kunnskapsutveksling over landegrensene og på tvers av sosiale skillelinjer. Vi ønsker å sette søkelyset på enkeltmennesker som gjennom sine mange små handlinger skapte nye forutsetninger for fremtiden. I stadig samspill med verden utenfor var de del av større globale og transnasjonale forbrukstrender, idéstrømninger og prosesser.

Den ene vindusveggen prøvemontert i 2016. Innredning og lerretstapet er fra 1730-årene mens den malte dekoren på brystpanel og himling er datert 1759. Foto: Stefanie Westerman/Norsk Folkemuseum.

gapestokk. Men verre var at ingen ukonfirmert kunne gå ut i arbeid, tas ut til militærtjeneste, inngå ekteskap, være fadder ved dåp eller være vitne i retten uten konfirmasjonsattest. Derfor ble det i 1739 innført almen skolegang i Danmark-Norge. Hensikten var at alle barn skulle få innføring i religion samt lære å lese, for dermed å lette kristendomsundervisningen. Rundt om i bygdene var det prestenes oppgave å finne lærere til elevene.

Wolff ble en pioner i dette arbeidet. Med stor iver gikk han i gang med å sørge for opplysning og dannelse blant allmuen. Han hadde allerede i 1733 – seks år før forordningen om allmueskole kom i 1739 – satt i gang egne tiltak og på vegne av allmuen begynte å ansette skoleholdere til prestegjeldets 4 kirkesogn. Den første fikk en årslønn på 33 riksdaler foruten at han fikk overdratt eiendommen «Wolffsberg som av mig er bygt og til skole lagt uten nogen aarlig avgift» skriver Wolff. To år senere ansatte han nok en skoleholder og i 1737 en tredje skoleholder. De tre skoleholderne skulle gå fra gård til gård og holde skole seks dager på hvert sted «i hvilken tid den gaard som skolen er sat forsyner skoleholderen med fodringsskap, mad, drikke, lys og varme, samt huser saa mange børn som der kan blive.»

De første konfirmantene i henhold til den nye forordning ble konfirmert 8. april 1736, til sammen 8 gutter og 16 jenter i alderen 16 til 21 år. Biskop Dorph var på visitas i Efteløt kirke

i februar 1739 og skrev at han «blev inderlig glædet ved en vel oplyst Ungdom og en skikkelig Meeninghed, hvilket jeg næst Gud tilskriver den velærværdige Lærers Nidkærhed og Omhyggelighed». Prosten merket seg det samme under sin visitas i Efteløt hovedkirke i juli 1750; «hvor jeg med Fornøyelse anhørde de Unges grundige Undervisning og Oplysning udi den sande saliggørende Kunskaab.»

Sandsvær ble i Wolffs embetstid et residerende kapellani og Kongsberg prosti ble opprettet. Dermed ble Wolff den første prest i Sandsvær med prosteverdighet.

EIER AV NEDRE LIE I SANDSVÆR

Ved skjøte av 24. februar 1734 kjøpte Wolff gården Søndre Lie – i dag Nedre Lie (gnr. 48, bnr. 1.) – i Efteløt i Sandsvær. Presten betalte 1.000 riksdaler for gården. Av disse ble 400 riksdaler betalt kontant, mens selger fikk pant i eiendommen for de resterende 600. Wolff flyttet den uinnredede stuebygningen fra 1712 og innredet den til drengestue. På tomten oppførte han en ny laftet hovedbygning i to etasjer med «fire over- og 4 underrom», med andre ord fire rom i hver etasje. I tillegg kom ganger og kott. I bislaget utenfor hovedinngangen fikk Wolff malt en liste over de vitenskaper han hadde studert ved de ulike universitetene under diverse lærde menn. Dermed skulle det ikke herske tvil om hans kvalifikasjoner. I tillegg var det malt en tavle

Himlingen vist under prøvemontering. De rikt dekorerte feltene mellom takbjelkene ble malt i 1759, samme år som Wolff inngikk sitt andre ekteskap. Foto: Stefanie Westerman/Norsk Folkemuseum.

Hjørne under prøvemøblering med skatoll og stol. Foto: Stefanie Westerman/Norsk Folkemuseum.

med Wolff og hans første hustru Dorotheas navnetrekk foruten følgende linjer:

"See her min Ven! Hvad Gud formaaer endog mod manges Tycke.
Jeg Fremmed fick her Huus og Gaard og fremgang i min Lycke."

Hovedbygningen ble oppført med «brukne gavler og bratt tak» dvs. med høyt valmtak. Hovedbygningen skal ha blitt taksert i 1771, uten at branntaksten er funnet i skrivende stund. Beskrivelsen om fire rom i hver etasje kan tyde på at huset har vært et midtgangshus, med en gjennomgående midtgang med trapp i hver etasje og med to rom på hver side.

I forbindelse med Wolffs dødsbo omtales følgende værelser; 0. «Forstuen» (dette må ha vært midtgangen og er derfor ikke medregnet blant de 8 beboelsesrommene), 1. «Stoer Stuen», 2. «Stoer Stue Kammeret», 3. «Daglig Stuen», 4. «Kiøkkenet» og «Spiise-Kammeret» (spiskammeret var sannsynligvis ikke medregnet blant beboelsesrommene og kan ha vært avskilt som del av kjøkkenet), 5. «Store Sahlen», 6. «Sænge-Kammeret», 7. «Jomfruens-Kammer» og 8. «Pigernes Kammer» (som må ha vært værelset til de fire døtrene). Av disse værelsene er det «Store Sahlen» som befinner seg på Norsk Folkemuseum.

I følge boka *Sandsværs historie*⁴ ble "stasværelsene i begge etasjer tapetsert med voksduk, oljemalt og dekorert med landskaper, blomster og rokokko-ornamenter". Innredningen i salen i annen etasje ble i 1897 innkjøpt av Fortidsminneforeningen for kr. 1.000 og utstilt på Kunstindustrimuseet under navnet "Sandsværstuen". Herfra ble interiøret flyttet over til Norsk Folkemuseum hvor det var stilt ut fra 1938 til det ble demontert i 1949. Siden da har interiøret hatt sin Tornerosesøvn inntil det nå vekkes til nytt liv i den nye utstillingen.

SALSINTERIØRET

Wolffs hovedbygning ble revet i forbindelse med at dagens hovedbygning ble oppført i 1908. Et fotografi fra omkring 1900 viser at det bratte taket med brukne gavler på et tidspunkt var erstattet med et enkelt saltak. Salens innredning er i dag det eneste som er bevart fra Wolffs bygning, som for øvrig var hans viktigste hjem de siste 20 årene han bodde i Sandsvær.

Salen er et hjørneværelse med to vinduer på langveggen og to vinduer på kortveggen. Gulvflaten måler 5,92 x 5,62 meter og rommet har en takhøyde på ca. 2,80 meter. Selve innredningen er påkostet og gjennomarbeidet. Derfor har interiøret blitt tatt vare på frem til vår tid. Innredningen i sine enkelte bestanddeler er typisk for sin tid og et eksempel på hvordan norske byborgere, embetsmenn og dets like innredet sine

Over til venstre, detalj av himlingens rike dekorasjonsmaling, med blomster mellom rokokkoornamentikk i mørkere blånyanser. Over til høyre, detalj av himlingen med amoren med årstallet 1759, malt i mørkere blånyanser på lys blå bunn. Begge foto: Stephanie Westermann/Norsk Folkemuseum.

representative værelser i første halvdel av 1700-tallet. Veggene har brystpanel med rikt profilerte fyllinger typiske for senbarokken på 1730-tallet, samt lerretstapeter fra samme tid. Taket er panelt med synlige bjelker, der vi gjenkjenner senbarokkens kraftige og profilerte listverk. Interiøret slik det er bevart representerer imidlertid to ulike faser i rommets historie. For det første den opprinnelige snekkermessige innredningen med brystpanel, dør, vinduer, listverk og himling samt lerretstapetet, som begge er preget av 1730-tallets senbarokk/regéncestil. Dernest stammer brystpanelet og takets malte rokokkodekor fra en modernisering utført av Wolff i anledning inngåelsen av hans annet ekteskap i 1759.

TRYKT LERRETSTAPET

Veggene er trukket med stormønstrede lerretstapeter. På Wolff sin tid har disse strålt av fargeprakt, med mørk grønn bunnfarge og et kraftig orangeoker bakgrunnsmonster som ramme rundt fargesterke motiver. Lerretstapeter som dette var typiske for denne tiden og kom i handel fra begynnelsen av 1700-tallet. De ble importert til Norge i stort antall og er bevart på Svanøy Hovedgård ved Florø ca. 1730, Mælum i Modum ca. 1740, Lesjaverk ved Lesjaskogvatn ca. 1740, Lysgaard ved Lillehammer ca. 1740-50, Skriver-Hovin i Ullensaker ca. 1760-70, Fossesholm i Eiker ca. 1760 og Eidsvollsbygningen ca. 1770 for å nevne noen eksempler.

Det var særlig Tyskland, Nederland og Belgia som produserte trykte lerretstapeter for eksport. Disse tapetene ble laget på lerret av lin, hamp eller jute, der grundering og malingslag ble bygget opp på samme måte som for et lerretsmaleri.⁵ Bindemidlet for malingen var antagelig linolje, både i bunnfargen, det trykte mønsteret og i de håndmalte motivene. Tapetets bunnfarge fulgte samtidens motefarger, med grønn, blågrønn og lys blå bunnfarge. Mønstrene ble generelt trykt i gråhvitt, lys blå, gul oker, engelskrødt, sinober og grønnsort. Bakgrunnsmonster og ornamenter var gjerne malt med sjablong eller trykt i blokktrykk, der mønsteret var utformet med åpne partier. Disse feltene ble ofte dekorert for hånd eller som på

Wolffs tapet delvis trykket og delvis malt. Motivene i de åpne feltene var gjerne fugler, figurer, landskap, blomster og frukt.

I tapetet Wolff anskaffet veksler dekoren i feltene mellom blomster- og fruktmotiver og arkitekturmotiv og landskaper under røde draperier. Rent kvalitetsmessig er feltenes motiver stemplede trykk i kombinasjon med brede, raske og rutinerte penselstrøk uten de store kunstneriske ambisjonene. Selve tapetet er trykket på lerret med en trykkbredde på nesten 1 meter. Trykket består av et bredt midtfelt og smale sidepartier som er trykket hver for seg, og der mønsteret i sidefeltene lever sitt eget liv uavhengig av mønsteret i midtpartiet. Tapetbreddene er sydd sammen til hele bredder tilpasset veggens størrelse og uten at det er tatt nevneverdig hensyn til at mønsteret på de ulike breddene skal stemme overens rent komposisjonsmessig. Malte lerretstapet som dette gikk først av mote omkring 1780, da blokktrykte papirtapet for alvor tok over markedet.

FRODIG MALT DEKOR

Mens tapetet er importvare fra 1730-årene er himlingen og de malte brystningsfeltene utført av en lokal maler i 1759, uten at vi i dag kjenner hans navn og identitet. Mens tapetet stilmessig preges av régéncestilens symmetriske komposisjon som preget de første 30-40 årene av 1700-tallet, er himlingsdekoren forankret i den etterfølgende rokokkostilens lekne og asymmetriske formspråk. Kunstnerisk sett er den malte dekoren provinsiell i sin utførelse.

Hva som imidlertid gjør den spennende er hvordan maleren har hentet inspirasjon fra det 30 år eldre tapetet til brystningsfeltenes dekor. Her som i de malte tapetfeltene er det frukt og blomstermotiver som går igjen. Himlingen derimot preges stilmessig av 1750-tallets lysere fargeholdning og lettere formspråk. Her er grunnfargen lys blå og der dekoren er malt i ulike mørkere monokrome sjatteringer av blått. Her veksler dekoren mellom en sterkt forenklet forståelse av rokokkostilens formspråk i kombinasjon med svevende amoriner og der amors pil er avbildet sammen med årstallet 1759. Tema og bakgrunn for dekoren er med andre ord Wolffs ekteskap med kjøpmannen-

Rommet slik det sto møblert på Norsk Folkemuseum i årene 1938 til 1949. Foto Norsk Folkemuseum.

ken Else Katharine Andersdatter Lorentzen fra Holmestrand.

TANKER OM SALENS MØBLERING

Interiøret har den senere tid vært gjennom en omfattende konservering i forbindelse med at det igjen skal monteres i den nye utstillingen. Alle overflater har blitt rensert og retusjert. I tillegg er tapetfeltene montert på nye blindrammer. Ved forrige montering på museet ble tapetet limt på trefiberplater, som nå er fjernet.

Når det gjelder møbleringen av salen slik den sto på Wolffs tid er vi heldige å ha skifteprotokollen fra 1770 i forbindelse med hans dødsbo. Denne er bygd opp rom for rom i forhold til hva som fantes av innbo og løsøre. Av møbler på salen omtales: "1 Eege Chatol med Skab og Laasfærdig, 1 Blaa Malet Skap med 2de Døre Laasfærdig og 4 Skuffer, 1 Guuel Laguered Speil Bord med forgylt og 3 Stukker Beslag, 1 Dobbelt Eege Speil bord samt 1 Bruun Malled Brugs bord". Rommets sittemøbler er imidlertid ikke omtalt. Hvorvidt disse var fjernet av arvingene eller plassert et annet sted vites ikke. I forbindelse med nymontering planlegges det derfor å supplere type av møbler som beskrives med en kanapé, et par armstoler og 6 enkle dansk-norske stoler i regécestil med gyldenlærstrekk. Et overraskende trekk ved innbofortegnelsen er at det i den rikt dekorerte salen omtales et stort antall bilder, herunder; 1 Chrusifix med Glassramme, 12 Store Skilderier med forgyldte Rammer af det Kongelige

Huus, 6 Ditto mindre med Rammer". I den nye utstillingen vil presten Wolffs salsinteriør stå som et minne om en helt spesiell person, hans stand og klassebakgrunn og ikke minst tidens innredningsidealer innen norsk borgerskap og embetsstand i første halvdel av 1700-tallet.

Geir Thomas Risåsen er kunsthistoriker og konservator i Kulturhistorisk seksjon og arbeider med eldre by- og embetsmannskultur.

NOTER

- 1 Wulfsberg, Sæmund: «Sandsværpriesteren Wolff som hadde svarteboka og mante fanden til jords», Langs Lågen – Lokalhistorisk lesebok for bygdene og byene langs Numedalslågen. Desember 1978.
- 2 Gran, T. O.: Sandsværs saga. Annet bind. Personalhistorie, s. 89. Kristiania 1913.
- 3 Ibid. S. 93.
- 4 Sâtvedt, Olav: Sandsværs historie. Bind IV s. 156.
- 5 Drange, Aaensen og Brønne: Gamle trehus, s. 423. Oslo 1992.